

Vallasek Júlia

A CLOWN ÉS A PICARO ÁLARCA

Karácsony Benő utolsó regényei

Karácsony Benő munkásságát lehet a legnehezebben besorolni a két világháború közti erdélyi irodalom kéznél levő kategóriái közé. Az önéletrajzokban és emlékiratokban oly gazdag erdélyi prózában Karácsony életműve a rejtőzködő íróé, akiről néhány levélen és interjún kívül alig maradt fenn közvetlen, személyes vallomás. A kritika többnyire az író alteregóiként emlegeti regényeinek főhőseit (az újságíró Baltazárt vagy a szobrász Felmérit), de néhány formális egybeesésen kívül (színhelyek, események) alteregó voltak aligha bizonyítható. A posztumusz kötet (*A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN*) kivételével Karácsony Benő minden írását az Erdélyi Szépművéses Céh adta ki, tagja volt a helikoni társaságnak, mégis a korabeli irodalmi életről összegyűjtött dokumentumanyagban feltűnően kevés a rá vonatkozó információ. A *Brassói Lapok*nak adott interjúbán a magányos szigetlakó palacküzeneteit használja az írás, az írói lét metaforájaként: „*Igen, most bevallom, írogatok. Palackokba üzenetet zárok, s a palackot a tengerbe dobom...*”¹

Karácsony Benő periferikus helye a két világháború közötti irodalmi kánonban több szempontból magyarázható. Cs. Gyimesi Éva a „*korán jött polgár*” metaforát alkalmazza a Karácsony-recepció kapcsán, ahol a polgár szó a személyiségközpontú értékrendet képviselő független értelmiségi mentalitás ideálját jelenti: „*...a polgár ebben a hipotézisben inkább a független értelmiség, mint a klasszikus (gazdasági tekintetben nem egyértelműen pozitív) polgári mentalitás ideáljához közelít. Ami bennük közös, az a személyiségközpontú értékrend, melyben az ember mint individuum az alapérték*” – írja.² Karácsony Benő nemzeti sorskérdéseket és a kisebbségi lét problémáit egyaránt ironikus távlatból vagy áttételesen kezelő (esetleg kiiktató) munkássága a két világháború között sem az anyaországi, sem pedig az erdélyi kritika elváráshorizontjába nem illett bele. (Kritika és olvasóközönség véleménye azonban nem esett egybe, hiszen a Karácsony-regények már megjelenésük idején jelentős népszerűségnek örvendtek.)³ Az író személyes vonásai mellett (zárkózottsága, világnézeti függetlensége, hogy egyetlen korabeli irodalmi csoportosuláshoz sem kötődött szervesen) zsidó származása sem segítette abban, hogy művészetének kiteljesedésekor (a harmincas évek második felében) kritikai megítélése érdemben változzon.⁴

A Karácsony-életmű perifériára szorulásában végül az a sajátos kanonizációs tendencia is szerepet játszott, amely a humort (különösen annak nyelvi formáját) nem tekintette valódi értékképzőnek. A humor, a játékosság szerepét a gyermekirodalom, illetve a szórakoztató irodalom közegében vélték megtalálni, s ezzel értékkülönbséget is feltételeztek a sorskérdéseket feszegető „komoly irodalom” és a szórakoztató célú „populáris” irodalom között. Tamási Ábelnek vagy Nyíró Uz Bencéjének humoráról szólva a kritika mindig megjegyzi, hogy a szereplő tréfás „odamondogatásai” mögött az adott helyzet kritikája rejlik, s a tréfa többnyire a szegény székely kiszolgáltatottságát leplezi az úrral, illetve az idegennel szemben. Maga Karácsony Benő is a NAPOS OLDAL derűs jelenetei mögött húzódó „*fájdalmas problémák*”-ra hívja fel a kritika figyelmét,⁵ illetve a humoros írások pillanatnyi népszerűségéről és tartós mellőzéséről el-

mélkedik. „*Nincs humorhiány. Itt van Tamási, Molter. Erdélyben viszonylag semmivel sem kevesebb a humor, mint máshol. A humor általában ritkább irodalmi jelenség. Pillanatnyilag mindig hálás irodalmi vadászterület, de van egy szépséghibája. A humoros író legfeljebb népszerű lehet, de nagy, olyan értelemben, ahogy a zordabb műfajok művelői – aligha. A humor és a nagyság nem együttjárók.*”⁶

Az 1940-ben megjelent *UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN* című regény nem illeszkedik a Karácsony-életmű pikareszk vonulatába, a *PJOTRUSKA*, a *NAPOS OLDAL* és a *MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN* alkotta sorozatba. Hőse pedáns, fegyelmezett patikus, nem könnyelmű pica-ro, hanem félresodródott, magányos szemlélő. A regény két egymástól jól elkülönülő egységében, a Párizsban játszódó jelenetekben, illetve a falu melletti szigeten zajló „robinzonádban” egyformán csetlő-botló, elveszett ember, aki miközben fintort vág a világnak, önmagát is kifigurázza. Ilyen értelemben jellemezte a regény egyik kritikusa, Szabó István: „*Sebestyén ötletei tréfás bukfencekben követik életét. Sebestyén a saját életének bohóca. Az író voltaképp ezekből a fáradhatatlanul és kiapadhatatlanul előbukkanó, minden eseményre visszaható és visszatekintő, eltűnő és újra felbukkanó reflexiókból s a valóság naplószerű, apró tényeiből és adataiból építette fel regényét. Minden díszlet, a Párizsból visszakerült gyógyszerész életkezdeése Borjúmálon s a figurák változatos, tarka tömkelege, akikkel a folyton bukdácsoló hős találkozik, csak arra jók, hogy igazságát a maga sajátos modorában szemükbe mondhassa. S ez alkalmából fintort vághasson a világnak.*”⁷ Sebestyén tehát már nem társadalomból kilépő pica-ro, hanem az átlagpolgárok közösségéből mássága által kirekesztett „szomorú bohóc”. Ez már külsejének leírásából is érződik: a patikus állandóan mulatságos szemüveget visel, játékos előkelőséggel babrál angol pipájával, miközben naiv jóindulattal figyeli a körülötte levő világot. A bohóc ügyefogyott téblábolásával halad előre az életben, a cselekmény során mintegy fényképszerűen kinagyítva számos humoros helyzet jelenítődik meg. (Pl. a patikus „*vizes rongyként*” csüng a fán, amikor szigetét elönti a víz, átesik egy asztalon, vagy mentés közben fejére esik egy nyolcvankilós özvegyasszony, így kerül súlyos sebesüléssel a kórházba, ahol az el-elbóbiskoló nővérnek elmeséli élete történetét.) Ezek a mulatságos balsikerek többnyire nem mellékes történések, hanem cselekményformáló elemek. A balul sikerült mentési epizód például megteremti az alkalmat arra, hogy Sebestyén, aki addig „*nemigen szokott önmagában turkálni*”, most visszaemlékezzen, és elmondja életét. Ugyancsak a másokat nevetésre ingerlő baleset kapcsán válik nyilvánvalóvá az az erkölcsi ideál, amit a gyógyszerész képvisel: a se nem bolond, se nem hős és éppen ezért a társadalom számára érthetetlen és kinevethető bátorság. „*Ha ugrom – írja egyik levelében – nem kétséges, hogy az a szerencsétlen nő halálra zúzza magát a kövezetten. Tehát vállaltam, Papaverin uram, vállaltam ezt az ismeretlen asszonyt, vállaltam a balesetet, a nevetségességet, a bepólyált vállat, a gipszbe rögzített kart, fájdalmasat s mindent, ami utána következett: újságírókat, fényképészeket, kórházi ágyat és a Sörház utca meg Kuzmás borbély röhögésorkánját. Bolond voltam? Nem. Hős? Nem.*”

A clown vagy bohóc a huszadik század első felében már a nevetés ingerlésen túl lépő, sajátos jelentéstartalmat hordozó figurává válik. A bohócképzet művészettörténeti vizsgálatával foglalkozó könyvében Szabolcsi Miklós így jellemzi: „*Hosszú, több évszázados, sőt több ezer éves az útja a »bolond« – »bohóc« – »Harlekín« – »clown« képzetnek, s ebből aránylag rövid ideig, vagy 130–140 évig lett az irodalomnak, művészetnek egyik állandó alakja, díszítőeleme, motívuma. És ugyanebben az időben vált a művész egyik önarcképévé, helyzete, érzése jelzésévé, kifejezésévé is. Ilyen szempontból pedig a képzet, a jel kiszakad eredeti kontextusából, és egy másik hálózatba illeszkedik: a polgári rendben helyét vesztett, helyét, funkcióját kereső művész magatartásának jelzői közé sorakozik.*”⁸

Tót H. Zsolt Karácsony Benőről írott monográfiájában a filmburleszk és a Chaplin-hatás felől jellemzi az *UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN* főszereplőjét.⁹ „*A bohóctréfáknak ez a lazán összefüggő sorozata idővel egy különleges cselekménytípus alkotója lesz: eljön a pillanat, amikor a műre már úgy tekintünk, mint egy filmes műfaj, a burleszk prózai viszonyok közti megvalósítására. [...] ezek között a műfaji keretek között kényelmesen és otthonosan tudnak elhelyezkedni a tőle [ti. Karácsony Benőtől] megszokott szertelen figurák és szeszélyes nézetek, ám eközben arra is lehetősége nyílik, hogy túllépve a pikareszk történetek évszázados konvencióin, egy olyan cselekménytípussal dolgozhasson, amelyben a lírai anarchizmus helyett inkább egy clown szemzőgéből láttatott keserű abszurdítás kaphat erőre.*”¹⁰

A regény burleszk vonalvezetése azonban időnként megtörik. A párizsi részben inkább a modernista prózapoétika elvei érvényesülnek, a burleszk jelenetben szerzett sebesülés következményeként ágyhoz kötött főszereplő visszaemlékezik addigi életére, s lázas közlékenységi rohamaiban hosszú képzettársítások során igyekeznek értelmezni azt.

Az *UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN* végső soron a menedékkeresés regénye lesz, amely ugyanakkor a menedék illuzórikus voltára is figyelmeztet. Úgy tűnik, magányos Robinsonként Sebestyén otthonra talált a szigeten, de az otthonosságérzés már itt megkérdőjeleződik. A partra sodródott deszkákból összerótt házikóra a patikus kiszégez egy levél-szekrényt, a világgal való kommunikáció tárgyiasuló jelét, amely azonban nem tölti be hivatását. „...*igazában semmiféle levelet nem várok. A kis szekrény csak jelkép. Figyelmeztetés a világot kormányzó lappangó erőknél, hogy az az ember, aki hajótöröttként ezen a szigeten vesztegel, értesítést vár még az élettől.*” Az értesítés helyett azonban az árvíz érkezik, amely elmossa a nehezen megteremtett menedéket.

Karácsony Benő utolsó, halála után megjelent regénye, *A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN*, a *NAPOS OLDAL* folytatása, Felméri Kázmér életének további alakulásáról számol be.¹¹ Sebestyénnel ellentétben Felméri picaro típusú művész, kreativitása nonkonformizmussal társul, könnyelmű, felelőtlen, játékos szellem. A *NAPOS OLDAL* még vérbeli pikareszk: Kázmér nekivág a nagyvilágnak, megpróbál karriert teremteni magának, míg végül Pest és Párizs, lelki és szakmai kényszerpályák után, a megkésett elismeréseknek hátat fordítva fiával, Kiskázmérral tér vissza oda, ahonnan elindult, a Maros menti malomba.

A Felméri-regények sajátos, szubjektív hangjának megteremtésében nemcsak az egyes szám első személyű elbeszélésmód játszik szerepet, hanem a perspektíva-váltások is. Karácsony az eseményekben szereplő Felméri alakjától különválasztja az eseményeket elbeszélő Felmérit. A történetek hőisének és elbeszélőjének egyaránt megvan a jelentősége, a hős egy-egy megnyilatkozását a narrátor gyakran ironikus kommentárral magyarázza. A regénybeli események idősíkjá nem korlátozódik a jelenre, többször is szóba kerül, hogy „*visszaemlékezésként*” íródott a történet, s így a narrátor gyakran korrigálja korábbi nézőpontját, egyes dolgokat, embereket (például volt feleségét, Ilonát) enyhébben ítél meg, önmagával szemben szigorúbb, leleplezőbb hangot üt meg. A narrátori munkájának eredményeképpen létrejött szöveget is kritikával illeti, rámutatva az elbeszélés szubjektív, interpretatív, a valós eseményeket ferdítő voltára: „*Kevély voltam és fennhéjázó, s e sorok között is, ha csak lehetett, csinosabb tulajdonságaimmal kérkedtem. A Nofretetével való dolgomat is úgy mondtam el, mint egy fölényes amorózó...*”

A visszatérés a malom körüli kisvilághoz nem egyszerűen kivonulás az életből, hanem a megnyugvás, az értelmet nyerő élet ígéretét hordozza, a megérkezés szimbolikus stációja a vándorútnak, amit a klasszikus idézetek használata jelképez és megelőlegez. A *NAPOS OLDAL*-ban Goethe versét idézi Felmérinek Éberlein, a falusi doktor,

A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN-ben Felméri válaszol egy Petrarca-idézettel fia kérdésére. „Szeretted egyedül kószálni, Pipán? Petrarcát idéztem: »*cercato ho sempre solitaria vita – le rive il sanno, e la campagne, e i boschi – Per fuggir quest’ ingegni storti e loschi – Che la strada del ciel hanno smarrita*«. Kerestem a magányt, látták ezt a martok, rétek és erdők, hogy elkerüljem az ostobákat és a röviállatókat, akik eltévesztették az éghez vezető utat.”

Az első Felméri-regényben az a kérdés, hogy az örökös megtartja-e a malmot, a másodikban pedig az, hogy sikerül-e megszereznie az árvizek által lerombolt malom új-jáépítéséhez szükséges engedélyeket. Végül különböző bonyodalmak és kerülő utak igénybevételével épülni kezd a malom, és a regény folyamán egyre csak épül. Mire kész lesz, már hiába minden, Kiskázmér, aki miatt az egész otthonalapítás történt, visszatér a városba. A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN lassan haladó, mozaikszerűen töredezett cselekményét két érzelmi szál tartja össze: Felméri szerelme a báró felesége, Nofretete iránt és a fiával, Kiskázmérral való kapcsolata.

A szerelmi tematikát talán ebben a regényében dolgozta ki a legérzékenyebben Karácsony Benő. Míg a korábbi regények hősnőit egysíkúan, tetteikben és reakcióikban kiszámíthatóan ábrázolta, itt a női szereplők titokzatosak, ugyanakkor titkolóznak is, a szerelem kiszámíthatatlan érzések, kimondatlan gondolatok összjátékában formálódik. Felméri, Nofretete és Veronka (Kázmér gazdasszonya) szerelmi háromszöge mindhármas számára állandó színjátékot, maszkviselést jelent. Mindhárman szerepet játszanak: a báróné eleinte hideg arisztokratizmusával, közönyös távolságtartással leplezi feltámadó érdeklődését, majd a Kázmér iránt érzett szerelmét álcázza hűvös objektivitással. Azt érezteti, csupán gyereket akar a férfitől, hiszen az anyaság (feltehetően a férje családjában lappangó genetikai deformációk miatt) eddig csak tragédiákkal sújtotta: egyik gyermeke fiatalon meghalt, a másik süketnémán jött a világra. Felméri viszont a „*parlagi donjuan*”, az érzéketlen, „*brutális kőfaragó*” álarca mögé menekül saját érzelmei elől, kettőjük viszonya csupán az asszony halála után tisztázódik. „*Nem volt már közöttünk kőd, sajtó mindennapiságunkat nem hamisította meg a misztikum. Nofretete igazában már szeretett akkor, amikor gyereket akart tőlem. Nem volt elég pajkos, nem elég hősi, hogy megmondja nekem. Szemérmes tartózkodásában inkább vállalta a szemérmetlen kaland látszatát.*”

Veronka, aki gyerekkora óta a viszonzás minden reménye nélkül szereti Kázmért, a kacér asszony szerepét játssza önkínzó tapintatossággal, még attól is meg akarja kímélni imádott gazdáját, hogy szerelmét felismerve kellemetlen helyzetbe kerüljön, ezért úgy tesz, mintha sorra cserélgetné udvarlóját. Kázmér pedig már a NAPOS OLDAL-ban is hajlik az álarcviselésre, felszíni könnyedsége, mosolygós felelőtlensége mögött önemésztő tépelődések húzódnak, tréfacsináló kedve érzékeny, könnyen sérülő lelket takar: „*Ha az érzéseimről beszéltem, mindig meghamisítottam őket. Takargattam őket, mint hiú asszony a púpját. [...] mókáim csak vastag pokrócok voltak, amik fázékony valóságaimat óvták a meghűléstől.*”

A szerepjáték, az érzelmek eltitkolása a regény során nem okoz tragikus összecsapást, a maszkok néha, egy-egy elszólás erejéig félreecsúsznak, ilyenkor fény derül ugyan az addig titkolt érzelmekre, de feloldásukra, megnyugvásra nincs lehetőség. Nofretete igazi érzelmei csak halála után derülnek ki, Veronka érzelmeit pedig csupán akkor fedezi fel Kázmér, amikor fájdalomtól bénán, betegen fekszik, s még egy részvevő érintés is komoly fizikai fájdalmat okoz. Az igazság pillanata nem hozhat katarzist. Míg a NAPOS OLDAL-ban a szerelmesek beolvadtak a természet rendjébe, az érzés megfogalmazása is többnyire természeti metaforákon keresztül történt, itt a szerelem szerepjátékkal fedett, álcázott pokoljárás.

A szerelmi kapcsolatok az álarcviselés szabályai szerint alakulnak, az apa-fiú viszony pedig az őszinteség és a játékos vallomások jegyében formálódik. A malombeli életet Felméri arra használja, hogy különböző beavatásokban részesítse Kiskázmért. Egyrészt a természet szépségeire, másrészt a társadalom fonákosságaira hívja fel játékosan a gyermek figyelmét. A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN olvasható nevelési regényként is, ahol a hangsúly a nevelő szempontjaira esik, ahol a nevelést vezető pedagógiai elv a gyermeki szuverenitás megőrzése, s így a személyiségfejlesztés kényszermentes, szelíd intelmek formájában történik. A világnézeteken felülemelkedő szellemi szuverenitás egyébként Felméri jellemének meghatározó vonása, amit a NAPOS OLDAL-ban a zászlómetaforával ír körül: „*Ami a világnézetet illeti, alapjában kevésre becsülöm. Köteles szellemi zászló – gondoltam hetykén –, amit mindig ki kell dugni a padláslyukon, ha jön valaki. Jobban szerettem csupasz zászlórúd lenni, amelyen a játszi szél nem lebegtet semmiféle gyermeces lobogót.*”

Apa és fiú bensőséges kapcsolatát időnként idegen elvek zavarják meg, Ilona, a gyermek anyja azon a véleményen van, hogy a természetes körülmények közti éldelégelés nem higiénikus, a falusi tanulatás nem biztosítja Kiskázmér jövőjét. A gyermekért folyó, heves indulatoktól mentes huzakodás végül az asszony győzelmével ér véget, Kiskázmér visszakerül Pestre, lassan kezd elfelejteni a malom világát, és Kázmér rezignáltan állapítja meg: „*Láttam már, az apám példáján, hogy egy szép napon kisiklik a sínekről minden szépen zakatoló szülői álom, elpukkan apai reményeink gömbölyű hólyagja, és mi magunkra maradunk a cafatjaival.*”

A regény zárata Felmérinek egy francia szanatóriumból, a „világ legkisebb bájából” írott levele Kiskázmérhez, amely a „nevelési regény” jellemformáló intelmeinek sorába is beilleszkedik. Az itt megfogalmazott tanácsok azt az ellentétet próbálják feloldani, amely Karácsony Benő csaknem minden művében megjelenik: a személyiség és közösség ellentétét. Kázmér a tücsök és a hangya La Fontaine-i metaforáin keresztül arra buzdítja fiát, hogy ne engedjen „*a hangyaboly törvényeinek*”, őrizze meg önmaga és mások számára a lélek „*tücsökdalát*”. A líraian érzelmes zárósortok arra utalnak, hogy az érzelmeit mindenkor álcázó, ironikus távlatlall kezelő szereplő, a picaro ekkor visszavedlik „szomorú bohóccá”, aki az utolsó pillanatban mintegy leveti maszkját, és szembe fordul a közönséggel. „*Hogy mikor látlak újra, Nagy Adófnök, nem tudom. Sokszor gondolok rád. Azt hiszem, jó pajtások voltunk, nem lehet ellenem sok panaszkod. Nem mondom, hogy mindig példás apa voltam, de amit a rossz példákkal elrontottam, azt a szívemmel igyekeztem helyrehozni. A szívemmel, amelyről sohasem szoktam senkinek sem beszélni és amelyben most sok vágy és sok szomorúság lakozik.*”

A kevés kortárs feljegyzésből tudjuk, hogy a háború egyre sötétebbé váló napjaiban Karácsony Benő családja után éppen ennek a regénynek a kéziratát féltette legjobban. Mikor elhurcolták a kolozsvári téglagyárban berendezett gettóba, éppen csak arra szakított magának időt, hogy a kéziratot háziasszonyánál biztonságba helyezze, de ezt megelőzően felhívta rá Gaál Gábor figyelmét.

A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN zárószavait már csak a szerző halála után olvashatta a közönség. A „napos oldal” írója, aki mindig is óvakodott a személyes érzelmek kimondásától, aki olyan szereplőket alkotott, akik tréfával vagy iróniával keverednek felül saját érzelmeiken, egyedül ezekben a sorokban vall arról, ami a szentimentális regényekben oldalanként előfordul: a szomorúságról. A nyelvi játékok, szikrázó humor vagy éles ironia maszkja mögül itt bukkan elő a világnak és önmagának egyaránt játszó bohóc festetlen, szomorú arca.

Jegyzetek

1. MAGYAR ÍRÓK ÖNMAGUKRÓL. In: *Brassói Lapok*, 1938. márc. 6. 19.
2. Cs. Gyimesi Éva: KORÁN JÖTT POLGÁR. KARÁCSONY BENŐ PRÓZÁJA. In: *UŐ: COLLOQUIUM TRANS-SYLVANICUM*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998. 172.
3. Legalábbis erről árulkodik az az interjú, amelyet Dsida Jenő készített az íróval, mely arról is tudósít, hogy „Napos Oldal Társaságot” is alapítottak már a lelkes olvasók. „...leveleket mutat az író. Naiiv, szinte gyerekes örömmel teregetti ki a teleírt papírlapokat. Tisztelőinek és rajongóinak levelei ezek, arról beszélnek, mennyire szeretik az író új regényét. Egyszerűen vagy színesen, okosan vagy együgyűen, de mind őszintén fejtegetik, hogy milyen jó is ebben a sok borúban a napos oldalra kerülni. Az egyik csehszlovákiai magyar városból pedig éppen arról értesítik az író, hogy regényének hatására *Napos Oldal Társaságot* alapítottak.” Dsida Jenő: ÍRÓ, AKI SEM JOBBOLDALRA, SEM BALOLDALRA NEM ÁLLOTT, HANEM A „NAPOS OLDALT” VÁLASZTOTTA. In: *Keleti Újság*, 1936. máj. 11. 4. Idézi: Tót H. Zsolt. In: *SZÉTTAPOSOTT ÖSVÉNY. KARÁCSONY BENŐ ÉLETE ÉS MŰVE*. Balassi Kiadó, 1994. 99.
4. Írásainak faji alapon történő elítélése már első novelláskötete, az 1925-ös TAVASZI BALLADA kapcsán megfogalmazódott. (Lásd Kiss Ernő: TAVASZI BALLADA. *Páosztortűz*, 1925/14. 320.) A hasonló előítéletre alapozó kritikák száma a közélet fasizálódásával gyarapodott.
5. „A »nehéz kritika«, amely csak komoly alkotásokban hajlandó irodalmat látni, nem vette észre, hogy regényeim játszi napfénye mögött aktuálisan fájdalmas problémák húzódnak meg. Ezek a kritikusok sokallták a derűmet. Az író, azt követelik, hogy görnyedjen meg a problémák súlya alatt, mint a zsákhordó munkások.” Ligeti Ernő: KARÁCSONY BENŐ NYILATKOZIK A DARABJAIRÓL, AZ ÍRÁS MŰHELYTTIKÁIRÓL ÉS SOK MINDENFÉLÉRŐL, AMI BEVILÁGÍT EGY ÍRÓ GONDOLATVILÁGÁBA. In: *Független Újság*, 1937. okt. 9. 6.
6. Ligeti: i. m. 6.
7. Szabó István: UTAZÁS A SZÜRKE FOLYÓN. In: *Ellenzék*, 1940. jún. 16. 13.
8. Szabolcsi Miklós: A CLOWN MINT A MŰVÉSZ ÖN-ARCKÉPE. Corvina, 1974. 155–156.
9. A burleszkfilm felől történő interpretáció jogosságát erősíti meg Karácsony Benő nyilatkozata a regényről: „...regényt írok. A hőse chaplini figura, egy olyan félretolt, létszámfeletti ember”. In: Ligeti: i. m. 6.
10. Tót H. Zsolt: SZÉTTAPOSOTT ÖSVÉNY. KARÁCSONY BENŐ ÉLETE ÉS MŰVE. Balassi Kiadó, 1994. 66–69.
11. Veronka jóslatából, miszerint Kázmér csak évek múltán fog visszatérni a malomba, a kritika egy része arra a következtetésre jutott, hogy Karácsony Benő Tamási Ábeléhez hasonlóan trilógiában akarta megörökíteni Felméri életét. Lásd Robotos Imre: UTÓSZÓ. In: K. B.: A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1958. 356–357.

Ferdinandy György

KONTINENCIA

A képernyőn kevés értelmes dolgot lát az ember itt a trópuson. Az életben azonban még kevesebbet. Így aztán én is csak ülök a tévé előtt, és nézem az alulfejlettek számára sugárzott agymosást, a gazdag világból ideirányított kultúr műsorokat.

Ma este, úgy látszik, programváltás van, mert a kereskedelmi csatornán egy csipkelléros, finom hölgy beszél. A fiáról, aki már nem él. És akit a rajongásig szeretett.

Csodagyerek volt – mondogatja. Ötéves korában elolvasta a klasszikusokat, újságot szerkesztett hatévesen. A családnak felolvasásokat tartott, színdarabokat rendezett.